

УСКЛАДНЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ВИСЛОВЛЕНЬ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПРЕФЕРЕНЦІЙНОСТІ

Досліджено механізми ускладнення семантичної структури висловлень зі значенням преференційності. Виявлено, що передумовою формування у висловленні преференційного значення є репрезентація в його структурі двох невідповідних пропозицій, що вимагає мотивації вибору на користь певної альтернативи. З'ясовано, що асиметрія преференційних висловлень переважно є наслідком вираження мотиваційного компонента в реченнєвій структурі. Визначено, що ускладнювати семантичну структуру таких висловлень можуть відношення зумовленості, зокрема умовно-наслідкове, допустове і відношення альтернативної мотивації, а також відношення градації.

Ключові слова: значення преференційності, пропозиція, мотиваційний компонент, асиметрія, альтернатива.

Ткач П. Б. Усложнение семантической структуры высказываний со значением предпочтения. Исследованы механизмы усложнения семантической структуры высказываний со значением предпочтения. Выяснено, что причинной формирования значения предпочтения является репрезентация в структуре высказывания двух несоответствующих пропозиций, что требует мотивации выбора в пользу определенной альтернативы. Анализ показал, что асимметрия высказываний со значением предпочтения появляется в основном по причине экспликации мотивационного компонента в структуре предложения. Усложняют семантическую структуру таких высказываний могут условные отношения, т.е. причинно-следственные, уступительные и отношения альтернативной мотивации, а также отношения градации.

Ключевые слова: значение предпочтения, пропозиция, мотивационный компонент, асимметрия, альтернатива.

Tkach P.B. The Complexity of Semantic Structure of Utterances with the Preferential Meaning. The preferential meaning has been only superficially analysed in relation to its semantic nature and means of representation in language. Complex language constructions which reflects the situations of preference, features of their structure haven't been analysed, besides a few separate cases. All mentioned above determines the relevance of the research.

The purpose of the research is to define mechanisms of the complexity of semantic structure of the utterances with the meaning of preference.

To achieve the purpose the following tasks are to be solved: 1. To identify preconditions of formation of the preferential meaning in utterances. 2. To discover reasons for the appearance of asymmetry of preferential utterances. 3. To define the types of relations which complicate the structure of preferential meanings.

While doing the research on the mechanism of the complexity of semantic structure of utterances with the meaning of preference it was proved that a precondition for formation of the preferential meaning in utterance was the representation of two non-matching propositions in its structure. Thus, there is a need of motivation to choose a particular alternative. It was discovered that the asymmetry of preferential utterances is mainly a consequence of an expression of emotive component in a sentence structure. Therefore, with the view of the formation of additional relations between propositions in preferential utterances it should be stated that the complexity of their semantic structure can be entailed by the relations of condition in particular the ones of condition and consequence, concession and by the relation of alternative motivation and gradation.

Key words: meaning of preference, proposition, motivational component

У зв'язку з посиленням інтересу мовознавців до суб'єктивних аспектів лінгвістики важливого значення набули дослідження різних суб'єктивно-модальних значень, зокрема значення оцінки, виражене в конструкціях різного рівня синтаксичної та семантичної складності. У межах цих студій було звернено увагу на ускладнені реченнєві одиниці, що мають значення преференційності.

Побіжний аналіз значення преференційності знаходимо в працях, присвячених категорії оцінки, тобто в працях з аксіології (Ю.Д. Апресян, Н.М. Арват, Н.Д. Арутюнова, А. Вежицька, О.М. Вольф, В.Г. Гак, Т.А. Космеда, Е. Сепір, О.Д. Шмельов). Це значення згадується в описах синтаксичних конструкцій сучасної української мови, а саме у вченні про типи складних речень (Н.О. Андрамонова, Л.М. Байдуж, Л.В. Бережан, В.А. Белошапкова, І.Р. Вихованець, А.П. Грищенко, І.Н. Кручиніна, В.Г. Мараховська, С.В. Мясоедова, Н.А. Ніколіна, І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, Н.П. Шаповалова, Н.А. Широкова), у працях із семантики (Н.Д. Арутюнова, О. Беличова-Кржижкова, О.П. Бондарко, В.Г. Гак, Т.В. Шмельова) і побіжно в працях із прагматики (Т.А. Ван Дейк, Дж. Остін, Г.Г. Почепцов, О.Г. Почепцов, Ю.С. Степанов, І.П. Сусов, Дж.Р. Сьорль).

Преференційне значення ніколи не ставало предметом спеціального дослідження, не вивчалось ані з боку його семантичної сутності, ані з боку способів і засобів його вираження в мові. У мовознавчій науці не з'ясовано природу цього явища, його зв'язок і співвідношення з іншими мовними значеннями, мовними категоріями і комплексом модальних значень у мові. За поодиноким винятком, не ставали предметом аналізу ускладнені мовні конструкції, які репрезентують ситуацію віддання переваги, особливість їх організації, що зумовлює вираження преференцій різного роду. Саме це визначає актуальність розвідки.

Метою цієї роботи є виявити механізми ускладнення семантичної структури висловлень зі значенням преференційності.

Преференційне значення виокремилось в системі аксіологічних значень на базі порівняльної оцінки як особливий синтаксичний тип речень – «речення зі значенням дієвої, або операціональної переваги» [2: 224], що, будучи похідними від оцінки, мають свої семантичні особливості й розвинули арсенал своєрідних засобів вираження в мові, передусім у структурі синтаксичних конструкцій. Речення зі значенням преференційності виражають ціннісне порівняння і використовують компаративи загальної оцінки *краще* і *гірше*.

Передумовою формування у висловленні преференційного значення є репрезентація в його структурі двох альтернативних пропозицій. Відношення невідповідності, що виникає між цими пропозиціями, вимагає пошуків підстав для визначення переважності, бажаності однієї з них, їх мотивації. Цими підставами є передбачення наслідків, порівняльна оцінка яких мотивує вибір на користь певної альтернативи: мовець робить висновок про переваги того чи того вибору для реалізації своєї мети. Заключним і найважливішим етапом формування преференційного значення є вибір, необхідний для реалізації однієї з альтернатив.

Преференційні конструкції розглядаються з позиції особливостей організації змісту: у їхньому модусі переважає оцінний знак «+», пов'язаний із відданням переваги певній ситуації, висловлення з *краще* позначають вибір із можливих альтернатив [6: 130]. Будь-яка особистісна альтернатива, якщо не визначається, то обговорюється багатьма, але кожен здійснює вибір із урахуванням власних систем цінностей, інтересів й антипатій: ієрархія цінностей суб'єктивна. Але й поза практикою вибору навіть натяк на альтернативні відношення стимулює оцінку події порівняно з тим, що могло б відбутися в заданий проміжок часу [1: 330].

Пропозитивний зміст преференційних висловлень співвіднесений із дійсністю за параметрами реальності-ірреальності, здійснення-нездійснення. Разом із тим важливим для розуміння сутності преференційного значення є питання про представлення пропозитивного змісту в структурі висловлення, а саме про експліцитні та імпліцитні способи його представлення.

На противагу експліцитним висловленням, у яких вербалізовані всі компоненти пропозитивного змісту, під імпліцитними в мовознавстві розуміються висловлення, у структурі яких окремі компоненти не знаходять формального вираження, що, однак, не заважає цим висловленням бути зрозумілими й інформативно достатніми. Формування додаткового змісту в семантичній структурі висловлення є ознакою асиметрії, що виникає завдяки специфіці семантики, як результат зміни відношень між пропозиціями у складі семантичної структури речення [7: 304]. Такою специфікою є наявність у змісті преференційного висловлення компонентів, що можуть не вкладатися в синтаксичну будову преференційної конструкції, але виявляти себе на рівні відношень між пропозиціями в складі їх семантичної структури.

Так асиметрія преференційних висловлень переважно є наслідком репрезентації мотиваційного компонента в реченнєвій структурі: *Ліни би не зналися, ніж зараз і розстрятися* (Номис). Формально це речення складається з двох предикативних частин, що становлять складнопідрядне прикомпаративне речення. За семантикою ж воно складніше: двом предикативним частинам відповідає три пропозиції. Оскільки факт зустрічі логічно впливає з факту розлуки (не можна розлучитися, не зустрічаючись), його формальне вираження у реченні не є обов'язковим. Таким чином, альтернативними є пропозиції, протиставлені за ознакою ствердження – заперечення: *знатися – не знатися*. Пропозиція ж, яка міститься у підрядній частині, містить не другу альтернативу, а мотивацію для віддання переваги першій пропозиції, пор.: *Ліше би не знатися, ніж знатися за умови зараз і розлучитися*. У висловленнях такого типу мотиваційний компонент є необхідним, оскільки вибір суб'єкта преференції суперечить тому, що закріплено в суспільній свідомості, а друга пропозиція, яка репрезентує альтернативну ситуацію, є надлишковою.

В окремих випадках друга пропозиція, що є ствердженням або запереченням першої, може експлікуватися в реченні, ускладнюючи його синтаксичну структуру, наприклад: *Ліни би не зачинати, ніж зачавши, не докінчити* (Прислів'я і приказки). Такі конструкції можна вважати експліцитними, оскільки компоненти складної семантичної структури представлені в структурі реченнєвій. Однак вони є асиметричними, адже симетричні конструкції

характеризуються повною відповідністю їх предикативної і пропозитивної організації, тобто відповідністю зв'язків між одиницями цих рівнів [7: 304], пор.: *Якщо не докінчити, то краще вже й не починати, ніж починати*. У наведеному ж прислів'ї друга предикативна одиниця містить дві пропозиції, одна з яких (представлена діеприслівником) ускладнює синтаксичну форму: це просте ускладнене речення. Отже, експлікація мотиваційного компонента не заперечує можливості представлення альтернативної пропозиції в не реченнєвій структурі.

У переважних висловленнях асиметричної структури мотиваційний компонент, репрезентований у пропозиції підрядної частини, може бути водночас і альтернативною, і умовою, за якої мовець віддає перевагу ситуації, утіленій у пропозиції головної частини, наприклад: [*...н'ятнадцятірідна Настася, оте золотокосе дівча, зухвало роззирнулося довкола і вперше, мабуть, за час плавби подумала, що, може, й справді б оце кинутися з кадриги і втопитися навіки!*] *Бо, мабуть, людині іноді ліпше втонутися, ніж мучитися* (П. Загребельний); пор.: *Якщо людині мучитися, то краще, мабуть, утонутися, ніж залишитися живою і мучитися*. У висловленнях такого типу ситуація, що відкидається мовцем як небажана, сама по собі є мотивом для віддання переваги альтернативній ситуації.

Ускладнення семантичної структури переважних висловлень, як показано вище, зумовлене тим, що поряд із двома альтернативними пропозиціями в їх семантичній структурі формується імпліцитний зміст, що встановлює певне додаткове відношення між змістом першої і другої предикативних частин. Ускладнювати семантичну структуру таких висловлень можуть відношення зумовленості та відношення градації.

Ускладнення переважних висловлень відношенням зумовленості, що пов'язує дві ситуації, одна з яких виступає достатньою основою для реалізації (або не реалізації) другої [5: 75], зокрема умовно-наслідковим відношенням, є наслідком вираження мотиваційного компонента в їх семантичній структурі: [*Всі медвинецькі вчителі тримали поросят, і Шкаруби тримали... Михайло все наполягав, щоб собака на обійсті крутився..., навіть приносив був цуциків із закислими очима. Проте Олена Левівна спроваджувала з двору щенят, кажучи, що] **краще** вже доглядати порося, **ніж** явне казна-що... (Є. Гуцало).*

Мотиваційний компонент становить передбачення негативних наслідків вибору однієї з альтернатив, прагнення уникнути яких зумовлює вибір суб'єкта переважності на користь другої, пор.: *Якщо доглядати щось, то вже краще доглядати порося, ніж казна-що*. Як наслідок, альтернативи завжди протиставляються в плані оцінки мовцем (або іншою особою) передбачуваних наслідків.

На базі взаємодії умовно-наслідкових і протиставних відношень сформувалося допустове відношення, що ускладнює семантичну структуру переважних висловлень: зіставляються дві пропозиції, одній з яких віддається перевага всупереч тому, що вона оцінюється як відомо негативна, наприклад: [*Кум: А як я подам у суд і навіть на раднаркомів, що не встерегли кума, що він утік і може чортзна-що наробити... Бюрократи ви всі після цього!.. А втім, ви тепер нам не потрібний, молодий чоловіче...]* *І взагалі **ліпше** б ви*

ударили мене з дванадцятидюймової гармати в самісіньке моє серце, ніж прийшли з таким повідомленням... (М. Куліш). Допустове відношення закладене тут у презумпції головної частини, пор.: *І взагалі, хоча смерть – це дуже погано, і помирати мені не хочеться, все-таки краще б ви ударили мене з дванадцятидюймової гармати в самісіньке моє серце, ніж прийшли з таким повідомленням...* Таке допустове відношення наявне у всіх випадках, коли мовець вибирає «з двох зол менше», тобто віддає перевагу об'єктивно гіршому порівняно із суб'єктивно поганим (для мовця).

Допустове відношення ускладнює семантичну структуру преференційних конструкцій, але на синтаксичному рівні може ніяк не виявлятися, залишаючись невербалізованим і займаючи місце в пресупозиції висловлення.

Особливим типом відношень зумовленості, що ускладнює семантичну структуру преференційних висловлень, є відношення альтернативної мотивації. Це відношення базується на припущенні наявності між першою і другою частиною складного речення третього, прямо не названого, але передбачуваного явища, яке могло б реалізуватися у випадку нездійснення того, про що йдеться у першій частині речення, і було б несумісним з явищем, названим у другій частині [4: 135; 3: 14].

У преференційних висловленнях відношення альтернативної мотивації міститься імпліцитно, тому в них відсутній сполучник **а то**: Апраш. *Проте наживай краще п'ятами сама, аніж він (панич) кине: [держись... своїх циган...]* (М. Старицький). Альтернативність змісту таких преференційних висловлень базується не на наявності двох ситуацій, а на припущенні ситуації протилежної тій, що виражена в першій пропозиції, пор.: *Наживай краще п'ятами сама, а не залишайся*. Ситуація, виражена в другій пропозиції розцінюється як негативний наслідок нездійснення першої ситуації (наживати п'ятами), тобто здійснення її альтернативи (залишитися), пор.: *Наживай краще п'ятами сама, бо якщо ти залишишся, то панич тебе кине* або: *Наживай краще п'ятами сама, а то панич тебе кине*. Саме оцінка наслідку як негативного і формує мотив для слухача вчинити відповідно до порад мовця. Таким чином, преференційне висловлення містить пропозицію, якій мовець віддає перевагу, і негативний наслідок здійснення ситуації, протилежної змодельованій у ній. Формально ці дві пропозиції будуються як альтернативні зіставлявані пропозиції, але на семантичному рівні вони різняться тим, що мають різні семантичні суб'єкти: *ти наживай п'ятами, а то він кине*. Преференційні висловлення такого типу відзначаються тим, що друга пропозиція є не альтернативою, а наслідком її нездійснення, показником чого є різні семантичні суб'єкти.

Отже, ускладнення семантичної структури преференційного висловлення відношенням зумовленості є наслідком експліцитного вираження в ній мотиваційного компонента, що є факультативним.

Висловлення зі значенням преференційності можуть ускладнюватися градаційним відношенням, яке виникає між предикативними частинами складного речення і вказує на більшу смислову вагу другої частини порівняно з першою. Градація може виступати як компонент у змісті висловлення, що або супроводжує певні змістові відношення між предикативними

частинами, або сприяє їх формуванню: [Олеся.] **Краще не знати нічого, ніж мало знати** (М. Кропивницький). Формально тут зставляється ступінь вияву одного стану речей. Ступенювання дії вибудовується від меншого **нічого** до більшого **мало**. Але семантично пропозиції зставляються за ознакою наявності-відсутності (ствердження-заперечення). Ключовою для розуміння напрямку преференційності мовця є не градація (**мало — нічого**), а протиставлення **знати — не знати**. Знання виступає не просто як наявність відомостей про що-небудь, а має, на думку мовця, охоплювати **все**, інакше воно взагалі не потрібне. Таким чином, градаційне відношення **мало — нічого** перетворюється на протиставлення **мало — нічого // все**, пор.: *Якщо всього не знати, то вже краще не знати нічого, ніж мало знати* → *Краще знати все, ніж мало знати*. Таким чином, перевага віддається ситуації (*не знати нічого*), що порівнюється із ситуацією, яка осмислюється як негативна (*знати мало*) і протиставляється тій, що є дійсно переважною для мовця (*знати все*). Градаційний компонент, який становить проміжну ланку між двома протиставленими ситуаціями, у преференційних висловленнях вживається за умови вибору типу **все або нічого**, коли будь-який проміжний елемент відкидається як небажаний: *Треба знати все або нічого, а знати мало — це погано, тому якщо не знати всього, то краще не знати нічого*.

Із погляду формування в преференційних висловленнях додаткових відношень між пропозиціями в їхній структурі відзначимо, що ускладнювати семантичну структуру таких висловлень можуть відношення зумовленості, зокрема умовно-наслідкове, допустове і відношення альтернативної мотивації, а також відношення градації.

Перспективою дослідження є вивчення інших виявів асиметрії в аналізованих конструкціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Сравнительная оценка ситуации / Н. Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. — 1983. — Т.42. — №4. — С. 330—341.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
3. Белошапкова В. А. Предложения альтернативной мотивации в современном русском языке / В. А. Белошапкова // Исследования по современному русскому языку. — М.: Изд-во Московск. ун-та, 1970. — С. 13—23.
4. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке (Некоторые вопросы теории) / В. А. Белошапкова. — М.: Просвещение, 1967. — 160 с.
5. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. М. Городенська, В. М. Русанівський. — К.: Наукова думка, 1982. — 219 с.
6. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. — М.: Наука, 1985. — 228 с.
7. Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові: дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Терноп. держ. пед. ін-т — Тернопіль, 1993. — 382 с.

Ткач Поліна Борисівна — кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри філології, перекладу та мовної комунікації, Національна академія Національної гвардії України, Майдан Захисників України, 3, Харків, Харківська, 61000, Україна.

Тел. +38 0673028537

E-mail: rudy_w@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0003-4377-5335>

Tkach Polina — Ph.D in Philology, Associate Professor, Professor, Department of Philology, Translation and Lingual Communication, National Academy of the National Guard of Ukraine. Ukraine, 61000, Kharkiv, Zakhysnykiv Ukrayiny Sq., 3.